вовки

Повість

Подвір'я Уласа Волоса тепер обминають не тільки вночі, а навіть і вдень. Доки на пофарбованих віконницях чорніли прогоничі, чомусь думали, що Улас Волос і на цей раз перекупить суд і знову, як раніше, його подзьобане віспою обличчя в рудій бороді визиратиме через пліт.

Такої думки був, напевне, і сам Волос, коли упевнено говорив до синів напередодні суду:

— Панів — і то купував.

Але подвір'я, де колись худоба перетирала все на порох, давно вже заросло лободою, і тільки самі здичавілі кішки, тепер ховалися там, як у хащах. На місці вікон тепер, не блимаючи, дивилися до вулиці розвернуті дупла і крізь них з пронизливим писком сновигали стрижі; солом'яні дахи, задрані весняними вітрами, світили вже дерев'яними ребрами, а Власа Волоса з його синами все ще не було.

Пробували довідатись про це у Домки, та тільки Домка на всі розпитки про батька відповідала одним лише словом: "Не питайте". І слідом за цим її вродливе обличчя вкривалося глибоким смутком молодої матері, що не знаходила собі втіхи ще з того часу, як вона знепритомлена впала поруч з ліжком своєї дитини, а на підлозі, захлинаючись у хрипах, бились у корчах укриті навіки соромом її брати Левко й Артем. У гострих шапках, вони були схожі на вовків, загризених старим, уже сивим ватажком, що стояв над ними на задніх лапах, як стояв тоді над своїми синами в морозяній парі Волос Улас.

І тому такій лаконічній Домчиній відповіді ніхто не дивувався, бо всі знали, через кого на кладовищі прибавилася ще одна маленька могилка.

Про цю могилку говорили не тільки в Левандарівці, а й далеко на хуторах, бо Власа Волоса знали ще коли він був прасолом, потім орендарем у Ванди, а далі й хазяїном. Він же їздив до Києва обирати гетьмана 19 але більше до вподоби йому був тоді Керенський2.

— Я чув, що він за землю нічого не розсуждає,— говорив Волос на сходці,— земля буде на місцях, а тут ось одна собача душа бунтує народ. Так я думаю, щоб у нас цього не було, зробити йому обчеством наказаніє,

— Вибити його ковіньками та й пустить,— порадив старий Кліщ.

"Собача душа" —Максим Молочай — не звертав на них уваги, бо говорив в той час із селянами, а до Кліща тільки посміхнувся:

— Що, дідусю, справи неважні: чуть, у газетах пишуть, що фронт уже розпустили!

Старий Кліщ спочатку без слів потряс бородою, потім уже крикнув:

— Дураки таку газету пишуть. І за чим та власть смот-рить? Бити б вас, сучих синів, та нікому.

Для Власа Волоса це була підтримка, і він додав:

— Стукнути по голові раз та другий, щоб пам'ятав і газети, і землю, отак! — І слідом за цим перший огрів ковінькою Максима, що стояв біля ґанку.

— Ось тобі земля!

Максим від несподіванки лупнув очима.

— Ти чого б'єшся, чортів куркуль! — і підсадив Волоса кулаком у живіт.

За Волоса заступився старий Кліщ, за Кліща — Тиндик, а за Тиндика — Волос, і Максим Молочай опинився на землі раніше, ніж встигли заступитись і за нього.

Тоді Волос крикнув:

— Що ж то ви проти закону робите? Ну, ще по одному разу дайте йому та й розходьтеся.

Це було ще тоді, коли Волос володів хутором біля Трьох озер та дубовим лісом на Кінських Шпилях.

Хутір Улас Волос придбав у збіднілого поміщика Ванди за рік до війни під векселі. Хутко на місці альтанки звівся в небо журавель над новим колодязем, на веранді запищали сотні курчат, а восени бляшаний дах укрився, мов разками намиста, сушеними яблуками. Ставши хазяїном сотні десятин поля біля Трьох озер і лісу на Кінських Шпилях, Улас Волос завів на подвір'ї собак, які своєю люттю поступалися хіба тільки перед хазяйськими синами. Зустрітися на лимані з Уласовими синами можна було побажати тільки своїм ворогам. З рушницями за плечима вони падали на голови рибалок чи пастухів не тільки вдень, а навіть і вночі. Вони не штрафували, а мовчки відбирали невід чи худобу і так само мовчки били їх хазяїв, аж доки ті не втікали. Сини — Левко й Артем— були гордістю Уласа.

— Хазяї будуть,— хвалився він усюди.— Ото ще Полкан та Рябко у мене такі люті барбоси, а у Ванди лежебоками були.

Про пана Ванду Улас Волос згадувати не любив.

Коли надійшов час викупати видані за маєток векселі, пана Ванду знайшли в степу з розбитою головою.

Наїздив потім із міста до Волоса слідчий. Кожного разу сам Волос відвозив його на гладких арденах на станцію, і за підозрою в убивстві пана Ванди був заарештований Волосів пастух, що часто виявляв своє незадоволення з хазяйських харчів, якими годували наймитів. Але на допиті пастух більше ніж треба згадував свого хазяїна та його синів, що в ту.пам'ятну ніч їздили чомусь у степ, тоді Влас Волос сам уже поїхав до слідчого. Перед цим закололи порося і збили вершкового масла.

У слідчого після цього не було вже сумніву щодо психічного стану пастуха. Зі всього було видно, що людина не зовсім здорова на голову.

— У нього і батько був такий,— доводив Волос.

Справу пана Ванди, за невиявленням убивці, було припинено. З такою звісткою Волос повернувся додому, де з тривогою чекали на нього сини.

Купуючи хутір, Волос, звичайно, ніколи не гадав, що він може позбутися його так же легко, як і придбав, тому Максим Молочай якраз найдужче й відчув Волосову ковіньку, коли на сходці повів розмову про землю ще на початку революції. Не раз потім у довгі безсонні ночі Волос у думках знову брав ковіньку, виважував її на руці, відшукував на Максимовому виску живчик під чубом і вправно опускав на нього найважчий кінець своєї палиці. Залишалося тільки знайти другу нагоду, щоб проробити це вже навсправжки.

"Тепер би я без промаху,— закінчував свої міркування він,— щоб уже й кінець їхній революції".

Улас Волос не міг погодитись з думкою, що з кожним днем ставала настирливішою: про непереможну силу революції, яка може стерти його

разом з синами з землі. При? стати на таку думку — значило б добровільно-позбутися і лісу, і поля, і млина, і худоби. А це все одно що поховати себе живцем. Вступати в одверту боротьбу Волос, завжди обережний, хитрий, і тепер не насмілювався, але Кліща, що допомагав бандитам, підтримував чим тільки міг. "Все це вітром навіяло, вітром і звіє",— запевняв він його. Волос і себе тішив цією думкою. Вірив у свою силу і господарську міць, яка, може, буде орудувати сама Радянською владою, а не навпаки, бо ж у кого хліб, той і хазяїн. "Так що з голоду перші вони почнуть пухнути". При слові "вони" Волос завжди кивав у бік слободи.

— Відберуть,— хвилювався Кліщ.-— Все відберуть, як будемо мовчати.

— З собою не заберуть, а плани в мене. А хто буде ліс рубати,— говорив він уже до синів,— того на записку.

Така філософія, можливо, і остаточно переконала б і заспокоїла Волоса, коли б не Максим Молочай. Після ковіньок, якими його частували на сходці, він не тільки не покаявся, а, навпаки, став головою земельної комісії. Він же й викликав удруге вже Волоса в земвідділ. От чому зараз так непевно почував себе Волос перед зеленим столом. Спроба досить виразно підморгнути до голови каене-су *, що не цурався інколи чарки, па цей раз скінчилася несподіваним конфузом.

— Ви до мене підморгуєте? — запитав його голова. Волос зніяковів, подряпав побите віспою обличчя й засопів:

— Мушка влетіла.

— А ви проганяйте, проганяйте цих мух, а то вони тільки контрреволюцію розводять.

Волос ображено пересмикнув плечима.

— Який же я контрреволюціонер, коли я ще до війни боровся з поміщиками.

— Наприклад? — запитав Максим Молочай.— Скуповували у них землю, а тих, хто дійсно боровся, частували ковіньками!

— Скуповував! А де подівся пан Ванда? Воно, конєшно, в степу свідків не було. А'що тебе відчухрав...

— То ви дасте пояснення судді... Зараз ідеться про землю. У вас троє їдців: двоє синів та ви, так?

— А дочка ще з дитиною.

— Вона вже замужем.

— Не знаю, ми її заміж не видавали.— І він роздратовано війнув бородою.— Все одно батькові доведеться годувати, та ще, може, й з комісаром.

— Я вас закликаю до порядку,— підвищив голос Максим.— Прошу без образ!

Волос був задоволений, що його слово попало, мов запороха, в око, і теж підвів голову:

— Це для мене образа, а для тебе честь, та ще й яки. Не бійсь, до своїх комунців, бач, не пішов свататись, а до земельки поліз.

* Комітет незаможних селян.

Максим Молочай, голова комісії, уже опанував себе, з іронією подивився на тестя, що спересердя був червоний, як кав'яр-.

— Землю ми відвоювали у вас не сватанням, а багнета* ми. Нам Жовтнева революція дала на неї право, тому лишки від вас забираються, а вам залишимо по нормі. Скільки там припадає, товаришу Боровик?

— Одинадцять десятин! — відказав голова каенесу. Улас Волос зблід: "Це так говорить із ним Максим Молочай, його зять? Залишає норму!"

— Що, іще мало? — здивувався Боровик.— Я думав, зовсім на викидку. Дякуйте товаришеві Молочаю, що забув ковіньку.

"Я подякую потім,— відповів Улас Волос, і то більше зеленими очима, аніж уголос,— потім за все подякую".

— йому слід дякувати Максимові,— вже вголос до себе говорив Улас Волос, ідучи по вулиці.— Ще колись віддячимо.

Ще вчора він мав сто поля і двадцять лісу. Цього вже було досить, щоб під його ходою вгинався шлях, а не плутався під ногами, як зараз, коли "із власного короваю кинули окраєць, мов жебракові під церквою, — рипів зубами Волос.— Ясно, це все він, собача душа! Не міг би ото я при його владі?.." Тепер він бачив, що зять не піде ні на який зговір.

Максим Молочай, голова земельної комісії, став йому зятем якраз у той час, коли Улас Волос остаточно умовився з Зубківським, що той зараз же після петрівки засилає до Домки старостів. Уламати старого Зубківського було нелегко. Він хоч і був уже позбавлений своїх маєтностей, проте все ще зберігав свій шляхетський гонор. І це найбільше дратувало Волоса і в той же час заохочувало породичатися хоч тепер із старовинним, колись шляхетським родом Зубківських. Надавала Волосові сміливості і нікчемність молодого Зубківського. З виглядом юродивого він і в двадцять п'ять років усе ще бавився

голубами, тоді як вродлива Домка заступала вже в господарстві покійницю матір.

— А генеральських дочок хоч би і хотів, так немає,— намовляв Зубківського Волос,— а я вже так і поклав — отой байрак, що біля Кирикової Січки, нехай іде за дочкою.

— Разом з комуною, чи що? — запитав іронічно Зубків-ський.

— Та то вітром навіяло, вітром і звіє. Сьогодні єсть, а завтра немає, а байрак останеться на місці. Я балакав з одним — до великої степенності спеціальний чоловік,— так він каже: "Держіть плани",— і більше ні слова, навіть і прощай не сказав, а коли взяти це в соображения, так воно й виходить — хазяїн хоч і не я, а земелька — моя, от що, а не якогось там Максима Молочая. Шкода, Мануї-ле Павловичу, що у вас дочок немає, а то б ми давно вже породичалися. Сини в мене — як соколи! Артемові кажу: "Чого ти не женишся?" А він мені: "Совпадєнія,— каже,— такого немає. Мені спідниці одної,— каже,— мало". От і візьміть в соображения. Хазяїн буде. Пішов уже на спекуляцію., А Левко вже не такий, у покійницю вдався. "Я,— каже,— тату, піду на командира вчитися".— "То ще,— кажу,— почекає, тепер генерала все одно не дадуть, так краще вже пильнуй господарства, бо, хвалити бога, є за чим ходити". Волоса не так легко вкоськати.

— Я чув, що вас мають виселити з подвір'я,— перепинив його тираДу Зубківський.

— Мене? — Улас Волос зарипів разом і зубами, і стільцем, потім щось зміркував, роблено посміхнувся і, взявши в руки, мов кущ ліщини, бороду, відказав:

— Мабуть, панського духу бояться?

Зубківський на це посміхнувся вже не роблено, а цілком щиро.

— Щось вони не дуже бояться духів. Чув, чув: тоді як?

— Стіжок миші не роздавить.

— А це? — навертаючи балачки на посаг, показав на пучці Зубківський.— А це чим?

— Вексельок.

— А до векселька? Треба ж так, щоб і на столі дзвеніло, і в землі не пріло.

Улас Волос про себе побажав Зубківському якнайскорше побути і на столі, і в землі, а вголос, підкинувши над чу-маркою свою бороду, відказав:

— Якби ж то не забрали. Ну, та ще викопаємо й на це діло. Значить, по руках, чи що? — і вивернув, як на ярмарку перед циганом, свою чорну долоню.

Зубківський злякано зирнув, ніби у порепане корито, на дно виставленої долоні і обережно потряс кінець товстого пальця.

"От тобі і революція,— говорив уже до себе Волос Улас,— захотів би він балакати зі мною раніше, аякже! Значить, і революцію треба понімати. А нащот каенесу так, мабуть, збрехав, щоб більше виторгувати. І нащот хутора. А що, як і справді виженуть із хутора? Хіба їм закони писані!"

Голова хутко запрацювала над можливою новою перепоною. На цей раз він щиро пожалкував, що колись бив Максима Молочая тільки ковінькою. Якби знав наперед, так його б, собачу душу, прикінчити тоді на місці, та й усе,

А тепер маєш клопіт. Тоді вже Зубківський обов'язково п'ятами накиває і "здоров" не скаже ніколи.

Повернувшись на подвір'я, Волос обійшов воловню. У великій оборі бички ремиґали над яслами, в кутку мукнула корова. Заглянув Волос і до стайні. Замість улюблених арденів, на господаря зирнув ослизлим оком старий кінь і тихо, заіржав. Волос штовхнув його в бік і сердито викрикнув: "Не бійся, тебе не відберуть!" За садком ритмічно чохкав паровий млйн, що вже ним розпоряджалась артіль незаможників. Раніше чохкання паровика видавалося для Волоса клацанням басових голосників на гармонії, і не раз у такт цій музиці Волос весело причмокував губами. Тепер же цими губами він зміг тільки вилаяти наймита, що десь, мабуть, гайнув уже до сільбуду, а там, де у пана Ванди колись була клумба з квітами, Левко накладав на воза чорний гній. Волос зирнув одним оком і тоном, з якого порада приймається як безапеляційний наказ, сказав:

— А не скинув би ото я чоботи? У каенесів навчилися тринькати добро?

Левко, зарожевілий від вимахування вилами, винувато кліпнув очима:

— Я ж на сухому стою..

— Отож я й кажу. Двічі не буду нагадувати.

Тільки після цього Волос пішов до хати. У хаті біля столу на тапчані з ситчиковою спинкою сидів Молочай, голова земельної комісії, і щось захоплено говорив до Домки. Серед хати, обіпершись на палицю, мов дятел на хвіст, стояв секретар сільради і сперечався з Артемом. Артем — викапаний батько — дивився з-під кошлатих брів на гостей і зневажливо, з почуттям своєї зверхності кидав, коли хотів, по одному слову:

— А державі й пользи немає?

— Нам з такої пользи толку мало,— відповів йому секретар сільради, — сьогодні нам, а завтра панам отаманам. Дякуємо! Краще вже зразу покласти край.

Улас Волос почув це з порога і зрозумів, що Зубківський таки накаркав на його голову. Опираючись на свою філософію, Волос не переставав потихеньку скуповувати землю довкола свого хутора. До декрету про націоналізацію землі він доточував своє "вітром навіяло, вітром і звіє" і з задоволенням ховав у кіот Миколи Мирлікійського запродажні листи на нові клапті землі. До нотаря з цими листами він не звертався: їх свідчили або Кліщ, або панотець Кір. "Революцію теж треба розуміти,— говорив він повчально Ар-темові,—аби в тебе корінь був". І враз —ці недвозначні слова секретаря.

Перспектива опинитися завтра поза хутором, бути зірваним з кореня, на який він стільки покладав надії, кинула Волоса в жар. Він відчув, що його філософія з вітрами сама йде за вітром. Побите віспою його обличчя, схоже на одвернуту плугом скибу глею, почервоніло, але у нього ще вистачило сили статечно повісити на цвяшок картуза з блискучим козирком і вже після цього, мов до наймитів, кинути:

— А чого це люди стоять? У нас же не комітет, здається, єсть на чому ще сісти.

Домка, мов добре вишколена наймичка, знітилась і вийшла до хатини, а секретар сільради Архип з несподіванки •навіть скинувся, мов карась на сковороді. Молочай теж підвівся з тапчана, обсмикнув поли розстебнутого френча, і, після деякого вагання, простяг руку, й сказав:

— Доброго здоров'я, Власе Радивоновичу.

1 тон, і простягнута рука зовсім збили з пантелику Волоса. Він сів до столу і, не звертаючи вже ніякої уваги на гостей, що продовжували стояти, знову кинув:

— Тиндик не приходив?

— Не було,— відповів йому в тон Артем.

— А ячмінь аж шкварчить уже.

— Да-а, пече,— вставив і секретар Ради Архип, щоб скоріше позбутися ніяковості.

Волос продовжував говорити ніби лише до Артема:

— Так це виходить, що робили тільки на податок?

— А мо', ще й прикупати доведеться.

— Це вже розор. Краще б уже, кажу, на осиках повісили зразу та й не робили здьовки над православними. Що ж це, значить, хочете-таки злопати нашого брата, хазяїна? — обернувся він уже до Молочая.

— Революція бореться не з хазяями,— одповів Молочай, починаючи дратуватись із свого становища,— а з ворогами, що наживаються на чужій праці.

— Не в обиду будь вам сказано,— додав Архип.

— Спасибі за ласку,— буркнув Волос.

— Заслужили. Артем каже—"польза державі", а ми собі мислимо так: скільки вовка не годуй, він усе в ліс дивиться.

— Хоч би й хотів дивитися, так лісу вже чортма.

— Ото й краще. Щоб і лупитися не було де,— уже опанувавши себе, сказав Молочай.

Волос насупився:

— Це у вашому тернаціоналі так пропечатано?

— І в Інтернаціоналі, та й самі бачимо, яким ви духом дихаєте. Конешно, Радянська влада підрізала вам крильця, але зубами ви ще скрегочете.— Молочай тільки тепер сів на дубовий стілець і смикнув Архипа. Той теж опустився на тапчан.

— От і подумайте, що ви за категорія така і яка до вас інакша може бути програма.

— Гарна резолюція;— все ще насуплено промимрив Волос.— А якби стати усім у ряд та наввипередки, га? Без програми.

— А ви позаду з батіжком?

— Траплялось і з ломакою.

Він навмисне до цинізму був одвертим, щоб скоріше вивідати причину несподіваних одвідин зразу аж двох представників влади, що кожного разу приносили йому яку-не-' будь турботу. Його тільки дивувало, що Максим Молочай на цей раз був чомусь надто стриманий, навіть зніяковів, чого за ним раніше ніколи не примічав Волос, а секретар сільради Архип теж говорив більше "наздогад буряків"..

Волос губився в догадках. "Може, яка-небудь обратна політика вийділа",— подумав про себе і зирнув на Артема. Артем підвівся з-за

столу і вийшов до другої хати. Тоді Максим Молочай відкашлявся і одним духом, щоб скоріше здихатись цієї справи, виклав причину свого візиту.

У Волоса вуси відділилися від бороди, немов репнула грудка глею, і, не зовсім ще розуміючи, що йому сказав Молочай, він часто закліпав вицвілими віями.

— Коли стати на офіціальну ногу, то ця справа торкається більше вашої дочки,— пояснив уже Архип, певний, що Максим, червоний від хвилювання і перєсердя, більше говорити про це не буде.— Ну, а раз ви тут нагодились і все-таки батько... Справа ясна.

Волос був готовий до всього, навіть думав і про те, що, може, ще й йому доведеться бути на зразок отих, що хазяйнують на чужому, але тільки не про Максима, бондаревого сина, в ролі його зятя.

На одну хвилину він припустив і таку комбінацію: "Зять партєєць".

Від такої комбінації у Волоса перед очима поруч із зятем застрибав паровий млин, посвідки з серпом і молотом, оренда земельного фонду, і Волос навіть розгубився. Але в ту ж хвилину він пригадав відкопану Максимом пшеницю під голодний рік, і образа закипіла в ньому з новою силою.. Важким поглядом він оглянув злинялий під сонцем Максимів френч, потім перевів свої зеленкуваті очі на секретаря сільради. Той знову опирався на свою палицю і заморочено протяг:

— Да-а, вопрос, можна сказать.

Помітивши їхню розгубленість, Волос тепер дав волю своєму гнівові:

— Може, і приданого хочеш взяти?

— І без цього можна,— відповів Молочай, зирнувши вже недобрими очима.*

— Так ви ж пак триста пудів пшениці взяли вже, та ще й млина, та й землі десятин із сто... А мо', мало?

— Нё ми, так другі. Радянська влада, Власе Радивоно-вичу,— сказав Архип.— По-вашому, нехай би люди пухли з голоду, а ви пшеничку б у ямах гноїли. Програма цього требувала, раз ви ховали.

— А зараз уже не требує, чи, може, ще пошукаєте?

— Тепер шукати не треба: товар на виду.

— А завтра прийдете з хутора виганяти? Волос сказав і вп'явся очима в Молочая.

— Для цього єсть виконавці,— відповів Молочай.

До хати знову вступив Артем. З того, що іронічна посмішка пробігла по його губах, видно було, що він підслухував.

— А що у тебе, крім виконавців, єсть,— запитав він,—■ що ти пнешся до цих вовків у зяті? <

— У мене? Більше, ніж у вас: шоста частина всієї землі. А згодом поїду вчитися, і Домка теж учитися хоче.

— Домка того захоче, що батько накаже,— перебив його Волос.— А ти попереду покажи, що ти можеш, а тоді й будеш балакати.

Поставивши перед Молочаєм таку "заковику", як він думав, Волос підвівся із-за столу і мовчки під здивованими поглядами гостей вийшов із хати. Слідом за ним таким же важким кроком вийшов із хати і Артем.

Архип зіскалив одне око, підморгнув до замороченого Молочая і сказав посміхаючись:

— Здається, чортові куркулі хочуть зірвати нам повістку денну?

На порозі з'явилась Домка. Збентежена, вона розгублено підійшла до Молочая і мовчки потупилась.

— Оце так гостинні хазяї,— сказав Архип.

— Може, й ти підеш за ними? — запитав Молочай, засунувши руки в кишені.

Домка винувато опустила голову ще нижче.

— Ну, так от що, Домко,— сказав він уже рішуче, хоч дивився на неї закоханими очима,— досить нам мекати ягнятами, завтра приходь опівдні до загсу — і кінець сватанню.

Домка піднесла на шього очі, повні невимовної радості і перестраждапої тривоги:

— І до церкви?

Молочай ображено скинувся.

— Гаразд, гаразд,— попереджаючи його гнів, проговорила Домка,— я більше не казатиму... тільки не сердься, Максиме, не сердься, я прийду,— додала вже тихше.

— Взяти пропозицію до уваги—і крапка,— закінчив роблено суворо Архип.

Такого кінця Волос ніяк не міг сподіватися. Він був певний, що Молочай, перш ніж стати за зятя, на ділі покаже, що він зуміє бути в пригоді для господарства, та ще такого, як Волосове. "Верни мені млин, собача душа,— міркував тої ж ночі Волос,-^— а не верни, так у оренду здай, це тобі' раз; верни мені молотарку, це тобі два; сани верни. А коні де мої? Не ти брав, а хіба не ти царя скидав? Хто це добро наживав? Що, мені задарма дісталось! А твоє яке собаче діло? Попробуй ти так дістати! Ти думаєш, може, що я вже і за бога забув? Якщо ви з ним запанібрата, так я, може, ночі не сплю та молюся, щоб простив він мої согрішення вольні і невольиі, щоб не посилав мені щоночі жінку покійницю, чи Ванду, або отого анахтемського пастуха. От тут і поміркуй, якщо ти хочеш стати мені за зятя,— розмірковував про себе Волос, перевертаючись з боку на бік.— А там, дивись, петрівка мине, тоді й Зубківський тобі носа ще втре". Знову пригадав це Волос через два роки, повертаючись із земельного відділу урівняним.

"Це він, собача душа, винний. Не міг би я ото при його власті. Та ще й нахваляється: "Я таки зроблю з вас чоловіка..." Це замість помочі тестеві! Ні, почекай, хлопче, хоч ти й власть, але ми з тебе зробимо ягничку".

— От що, Артеме,— звернувся він до сина в той же день,— набери мішок нольки,— а може, то жирно буде? Візьми крупки та відвезеш завтра до Домки. Скажеш: батько пересердився, нехай з своїм комісаром хоч навідається, і вп'ять же, онучки не бачив і досі. Воно хоч і не хрещене, а таки наша кров. А ти, Левку, на вечір Тиндика поклич.

І Артем, і Левко виконували накази, як наймити, хіба тільки з тією різницею, що Артем пошкодував крупки, а брав простої, і то неповний мішок.

— Домка обіцала,—говорив він уже ввечері,— а комі* сара послали кудись на села. Немає дома.

— Ну, а ти що скажеш, Тиндику?

Тиндик, з дрібним, у зморшках обличчям і з вихилясами безталанного п'яниці, витер рідкі вуса від решток капусти і поспішно відповів:

—— Власе Радивоновичу, то есць загалом такого случаю, можна сказать, і не приснилося вам. Чули, що трапилось в Ординці?

— Ну, чув, так що?

— Можна сказати, не случай, а перст Всевишнього.

Він, охоплений творчим екстазом, одним махом перекинув чарку і з такою ж поспішністю набив рота довгими пацьорками янтарної від олії капусти.

Припах самогону і гострий дух капусти дратували широкі ніздрі господарів, але вони стійко витримували спокусу, щоб не дати для Тиндика приводу забувати, з чийого столу він їсть.

— Ти б попереду розказав, а наїстись устигнеш.

— Ні, Власе Радивоновичу, тільки в здоровому тілі, як колись казав урядник, може бути здоровий дух,— шамотів він крізь капусту.

— Та говори вже.

— Так ото ж в Ординці, знаєте, що трапилось?

І він знову простяг руку до пляшки, але Волос раніше положив на неї широку долоню:

— Чули, чули вже.

— Е-е, мало чути, треба ще й соображати.

— Що?

— Взагалі.

— Що надумав?

— Нічого.

Волос сплюнув і зняв руку, щоб витерти бороду.

— Ли мені діло кажи!

— Про діло й кажу. Винуватого знайшли? Ні. А Молочай був там? В Ординці? Був.

— Хіба був? — здивувався Волос і зирнув на Артема. Артем звів запитливо брови, а Тиндик сказав:

— Ну, не саме якраз там, а десь поблизу, а все-таки був. А він партєйний? Партєйний. А в газетах усім можна виражаться? Усім, Та ми тепер таке закрутимо, що аж в носі закрутить декому. За це можна ще одну?

Волос узяв свою шпакувату, як кущ ліщини, бороду в кулак, а це означало найвищий момент його напруження, проте друга рука знову притиснула до столу пляшку, і по цьому вже сказав:

— Та ти, виходить, не такий уже й дурний. Пити будеш потім. Сідай за діло, а ти, Левку, позатуляй вікна.

Тиндик дістав із засмальцьованої папки папір та олівець і вмостив свою голову, схожу на п'ятку, поруч з глиняною мискою.

— "Розор жизні". Це буде такий заголовок.

І через півгодини Тиндик, тепер уже безборонно запиваючи кожну сторінку, читав свого дописа до редакції газети "Степовий комунар".

"Тринадцятого грудня біжучого року в селі Ординці, Ле-вендарівського району, трапився нижчезазначений випадок, У проживаючої в цьому ж селі офіцерської вдови, під прізвищем Маргарита Семенівни Нищети, була дочка юноше-ського возраста Ярина. Офіцерська удова, як класово ворожого походження, не сознавала революції і Радянської влади, котра звільнила всіх трудящих, і тому пустила до себе комірника кустаря-одиночку, колісника Хому Гоника.

У вищезгаданого Гоника був син, на ім'я Амбросій, в до-стіженії возрасту теж молодий хлопець. А разом з офіцерською удовою проживала ще невизначеної професії якась родичка Василина.

Хома Гоник, хоч був уже й непрацездатний через свої літа, але продовжував орудувати сокирою. Протягом тижня він майстрував пару коліс, котрі настромлював у неділю на дрючок і котив на базар.

Повертався назад Гоник завжди неблагополучним в роз-сужденії самогону, що пояснювалось неблагонадійною поведінкою його сина Амбросія, позаяк, не сообразуючись з старими вже літами свого батька, він не брався ні до якої роботи, а тільки ганяв по вулиці собак та дурів з дівчатами. Призводила до цього, мабуть, Василина, дівка без усякого сорому.

Старий колісник, в силу батьківських обов'язків, повинен був нарешті звернути на це увагу, тому він і спитав Амбросія: "Що з тебе буде, сину, коли я помру, від чого ніхто з нас не застрахований".

Син, замість утішити батькову старість, відповів йому в таких словах: "Вас ще й довбнею не доб'єш".

Коли Амбросій почав уже гуляти й з Яриною, тоді батько, бачачи такий розор жизні, почав його страмити, що§ той кинув волочитися, і ніби пригрозив йому, що потягне його дрючком так, що той, мовляв, забуде й їсти, не то що дівчат.

Бувша офіцерська удова М. С Нищета приблизно в той же час, але в другій кімнаті, теж мала розговор з своєю дочкою в таких словах: "Невже ти хочеш, щоб я зовсім померла, що мордуєшся з отим шибеником? (Маючи на увазі Амбросія). Ти ж у мене одна, як сонце, мовляв., у небі, і, мовляв, хіба ж роду такого".— "Панського,— відказує їй Ярина без усякої поваги до старших— чула, мовляв, уже не раз".— "А що я вже й через хату не можу перейти, то як ти думаєш?" — питає тоді її мати. "Ну, то й лежіть собі мовчки,— відказує їй дочка.— Не лягати ж і мені з вами. Дихати,— говорить,— скоро не можна буде через вас".

Зважаючи на таку образливу відповідь, офіцерська удова розсердилась і вже, ніби без попередньої ласки, закричала: "Ах ти ж виродок! Куди ото ти намазалась?" А дівчата ніби зібралися на вулицю. "Сидіть мені дома!" Але її пропозиція осталася з боку дівчат без всякої уваги, і вони пішли собі гуляти.

В цей же день у селі Ординці був небезізвісний зять куркуля, голова Левендарівської земельної комісії громадянин Максим Молочай, що за молодих літ був за учня у колісника Гоника, який, Гоник, щоб той краще пильнував роботи, давав йому частенько прочухана. Знав ніби Гоник і про його відносини з Василиною і навіть загрожував, ураховуючи наявність у нього жінки й дитини, вивести його шашні на чисту воду.

З вищезгаданим громадянином Молочаєм саме й зустрілися в той вечір дівчата і щось говорили конфіденційно. Можна думати на підставі вищесказаного, що говорили вони про старого Гоника та про офіцерську удову, котра в той час гнала самогон, бо дівчата негайно повернули до-, дому. І тоді стався цей драматичний случай, который я опишу і который схвилював усіх трудящих села Ординки і його околиць.

Старий Гоник Хома у цей вечір ніби занедужав і на цій підставі рано ліг, а його сусідка, Нищета, як елімент нетру-дящйй лягла ще раніше. Діти, які б повинні уважати старість, побачивши, що старі вже сплять, про щось довго радилися з гулящою дівкою Василиною, і після цього Амбросій витяг з-під лави сокиру. Василина ніби взяла цю сокиру, наказала Амбросієві й Ярині зоставатися на попереднім місці, а сама пішла до старого Гоника у хату. В отсутствії була вона недовго, повернувшись назад, наказала Амбросієві, щоб він ішов кінчати.'

Син, хоч і був уже в розумінні моральності зіпсований, але в цей момент у нього, мабуть, прокинулась совість, бо хлопець, кажуть, заплакав. Але на Василину це ніскільки не вплинуло, бо вона йому навела такий резон: "Кінчай, коли не хочеш, щоб цією сокирою я тебе прикінчила! А потім каже: — А я піду вирву вікно, щоб на когось ін: шого подумали".

Коли Амбросій зайшов до хати, старий його батько, будучи не добитий— Василиною, ще стогнав. Тоді Амбросій, мабуть, щоб не бачити свого злодійського вчинку, заплющив очі і ще тричі вдарив батька по голові. А Василина вже стояла біля вікна і, для виконання свого задуму, знову скомандувала: "Дай тепер сокиру Ярині!"

Але офіцерської удови в хаті чомусь не було. Тоді дівчата наклали на щоки свіжі рум'яна, збираючись знову йти на вулицю, мабуть, щоб усі бачили, що їх у цей час дома не було. "А бабу,— так ніби сказала Василина,— прикінчимо уночі і будемо тоді жити втрьох, і ніхто нам не буде голови гризти".

На цьому їх і застала міліція, котру привела хитра офіцерська удова М. С. Нищета, а вищезгаданий Максим Молочай, зять куркуля, устиг утекти і чомусь і досі гуляє на волі!"

Тиндик, закінчивши читати, подивився поверх окулярів по черзі на всіх і сказав:

— Чули?

— Диви, просто як сочинєніє,— сказав захоплений Влас Волос.— Господи, що робиться на світі! Та чи було коли таке, щоб діти підіймали руку на батька! Плаче, а несе сокиру, цюка, як дрова. От світ настав! Тільки чого ти мало так про Максима сочинив?

— Мало? Можна й більше. Що нам заважає написати, що Гоник знав дещо, про що б не хотілося згадувати тепер Молочаєві як партійному. Нехай тепер доводить, що не він їх намовив.

— Ти глянь, аж шкода, що така розумна голова та дурневі дісталась.

— А мені шкода, що у вас, Власе Радивоновичу, якраз навпаки.

Волос крякнув:

— Ти не дуже... а підпишеш як? Може, ще й не пропечатаю гь такого? Бо це ж проти власті.

— А ми таке словечко знаємо.

— Яке словечко?

— Селькор.

— Та ти по-нашому.

— Селянський кореспондент.

— А ти вже й туди встряв?

— А хто буде перевіряти, чи встряв, чи ні? І вп'ять же,, можна носити псевдонім.

— Так це, гляди, ще й заплатять тобі. Ти ж тоді щоб могорич нам.

— А як Максим довідається?

— Вони чи заплатять, чи ні, а ви за це дільце повинні заплатити рівно два червінчики, тоді й Максим не довідається.

Волос розтулив рота, кліпнув очима, оглянувся на синів, ніби хотів перевірити, чи вони ж слухають, і вже після цього відказав:

— Та поставлю вже колись пляшку; ти краще скажи, що там старий Кліщ затіває?

— Пляшечка пляшечкою, а менше червінчика за такі дела не полатається. Це вже моя такса, і то в акурат до копійки. Воно ж і Артем Власович у той вечір були в Ординці.

— Ну, так що?

— Можна й про це згадати. У мене перо як розкрутиться, так я скільки завгодно можу написати.

Артем спалахнув. Навіть підвівся на лаві, ніби щоб сильніше клацнути зубами.

— Я тебе закрутю, я тебе так закрутю, що ти мені аж на тім світі ляпнеш.

Тиндик взявся жужмом:

— Що у вас за нерви? Це ж тільки пропозиція, а гроші можна й потім.

— А ти думав —зараз? Зроби, потім подивимось. Засадять хоч на півроку, так і десять дам.

— О, це.я розумію. А Кліщ за хату з двором хоче п'ять тисяч карбованців і щоб половину грішми, а на половину — вексель на рік.

— Візьме й три тисячі. Ну, Артеме, це вже. твоя справа, не мені в ній жити.

Артем підвівся з лави, важко пройшовся по хаті й буркнув:

— Сам побалакаю.

Допис про вбивство Хоми Гоника в скороченому і переробленому вигляді з'явився в газеті під заголовком "Лишки старого".

Матеріал потрапив до слідчого, і Молочая викликали в округ на допит. Саме в цей час він приїхав до округу в земельних справах, а тим часом газета з дописом прибула в Левендарівку.

На Домку, Максимову дружину, цей факт справив вра-, ження грому серед ясного дня. Вона не припускала навіть у думці, щоб Максим був причетний до цього вбивста, хоч він і згадував не раз старого Хому Гоника, але просто як хазяїна, що колись сидів йому в печінках. Домку тривожила й непокоїла своєю неясністю зустріч Максима з якоюсь Василиною, що про неї згадували в газеті як про "дівку гулящу". Майже

за чотирирічне спільне життя Максим жодного разу не згадував про неї, а в газеті натякають як на давній зв'язок.

Перше, що могла придумати Домка, це негайно побачитись з Максимом, але тут на перешкоді ставали зима й господарство, і вона схопилась за перше, що спало на думку: піти до батька, до братів і попросити поради. Четвертий рік, як вона залишила старе подвір'я, і більше туди не ступала її нога; цьому противився Максим, і Домка зустрічалася з батьком чи з братами хіба тільки випадково. Родинні почуття її мало турбували, бо в цій родині ніжність була майже нікому не знайома, змалку її глушили покорою, а потім скнарістю і зажерливістю.

Опинившись враз віч-на-віч з лихом, Домка відчула себе малою сиротою, загубленою серед ярмарку, і бажання знайти хоч крихітку співчуття направило її з дитиною на старе подвір'я.

Коли Д@мка переступила поріг, Улас Волос від розгубленості навіть зворушився. Заскорузле його серце, сховане під десятками десятин землі, худоби, зажерливості і жорстокої ненависті до Максима Молочая, раптом ніби опустилось у літепло. Перед ним стояли дві Домки — одна висока і ставна, з синцями навколо почервонілих очей, а друга, зменшена до межового стовпчика, блакитними очицями запитливо озирала волохатого діда.

Зеленкуваті його очі, що лежали в лісі рудого волосся, звичайно були байдужі, як вода в цвілому ставку, тільки сьогодні в цих очах нагло блиснули скалки, викотилися через береги й по кінчиках бороди докотилися до глибоко прихованих уст і викликали на перекривлених губах щось подібне до усмішки. Домка, пригріта батьківським ласка: вим поглядом, якого вона не пам'ятала за все життя, заплакала.

Коли перші слова були вибалакані, Домка згадала про дочку.

— Олю,— сказала вона,— це ж твій дідусь Улас.

— І я знаю,— відказала дитина, притискаючись до спідниці,— дідусь Ляс там далеко.

— Оце ж тобі й там далеко.

Улас Волос дивився на дитину, як перший раз на грамофон, і, розчулений, сказав:

— От сучина дочка, вже й про діда знає. На ж тобі на пряники.

І він всунув їй у ручку мідяка.

Дитина взяла монету, потім схилила набік голову й несподівано заявила:

— А я буду булзуїв бити, як вилосту.

Волос від подиву роззявив рота і, ніби млин на коловороті, повернув свою голову до Домки. Домка зніяковіла.

— Ти, Олю, краще скажи —дякую.

— А я вмію казати: сидить зайчик на колоді, лукавички клое... Наша спілка молода... Посмутились кулкулі...

— А богу вмієш молитися?.. Куркулі...— запитав її Волос, перегнувши до неї шию.

— Бога немає, то дулні так думають.

— Олю,— знову заморочено сказала Домка,— піди он побався краще з кицькою. Бач яка Ічинка.

Декламація дитини ніби остудила Волоса. Він нахмурив брови і вже не без іронії в голосі запитав:

— Що ж це наробив твій комісар? Домка піднесла на батька очі, повні докору:

— І ви вірите?

— От тобі й маєш,— саркастично посміхнувся Волос.— їхні ж газети пишуть, як же ж не вірити? Про порядочного не напишуть. Не бійся, про Зубківського ніхто не скаже, а він ще вчора про тебе перепитував.

— Ви мене, тату, краще порадьте, що треба робити. Це ж брехня. Він їздив наймати дівчину, робітницю.

— А опинився у Василини.

Домка зашарілась. Максимова зустріч з Василиною була для неї все ще загадкою. Вона підвела очі до темних, засотаних у павутину образів, але обурення разом з тугою напомповували нові сльози, і темний куток розпливався в якомусь тумані.

До хати увійшов Левко і розгублено зупинився. В ньому, мабуть, боролися почуття турботи за сестру і страх перед батьком, аж доки вона не оглянулась.

— Левку, який же ти великий став,— сказала Домка, зрадівши.

— Це я виріс,— відповів він, сам не знаючи для чого, і обережно, мов до нової покупки, підійшов до чистенької дитини, що вже тягла кішку за хвіст.

— Я хочу поїхати до нього,— знову сказала Домка,— може, хоч довідаюсь, хто це таке міг написати. Це ж хтось тутешній.

— Ну то й їдь,— раптом визвірився Волос.— Чого ж ти про це батька питаєш?

— А ви пустите Левка доглянути за коровою?

— То вже його питай.

— І дитина нехай побуде у вас.

— Нехай. Може, на комуніста діда оберне. А чого ж ти поїдеш? Випустять, якщо не винний.

— Може, на поруки дадуть.

— А гроші? На нас не надійся.

— Хіба б він не повернув!

— А звісно, поверне. Ліс же повернув,-що Артемові нема з чого й хати поставити. Ні, цього вже не буде. Мале то ще не об'їсть, а грошей нам самим доведеться десь шукати. Самим по горло треба,— уже сердито закінчив-він.

— Ну, спродамся. Що ж робити? Життя дорожче, ніж барахло. Корову продам.

— Отак ви все й робите. Коні теж у мене в роботі, чи ти, може, на казенних поїдеш?

Домка закусила губу й відвернулась до дитини, що в цей час намагалась запхнути до себе в рукав кицьчину голову.

Тепер Домка остаточно переконалася, що нічого рідного не зосталося для неї в цій хаті. І чорні образи в кутку, і кремезні канапи з стільцями, і така ж кремезна німа наймичка, і навіть безсловесний Левко були їй чужі, далекі і вже незрозумілі. Все дихало неприхованою ворожнечею не тільки до Максима, а здається, до всього світу. Тому чиста і біла голівка її Олі видавалася тут, як ромашка між старим, заржавілим залізом. Від такого порівняння їй стало страшно.

Вона рвучко притягла до себе білу голівку і мовчки вкрила її поцілунками.

— Куди ти, мамо?

— Я скоро повернуся, дитинко, піду до корівки, а дядько Левко тобі гірку насипле,— сказала вона вже на порозі, але з сіней Домка знову повернулася назад. Ще раз притиснула до себе дитину, ніби прощалася з нею назавжди, і тільки спостерігши на собі батьків здивований погляд, вона розгублено проговорила:

— Може б, позичили мені бичівки, а то там сала трохи і нічим до бантини підв'язати.

— Нехай Левко візьме налигача.

Домка щось показала на пальцях німій наймичці, востаннє зирнула на дитину і хутко вибігла з хати.

Випровадивши Домку за двері, Волос роздратовано затарабанив пальцями по столі. Кинута дочкою фраза: "Може, хоч довідаюсь..." — стирчала перед ним, як рогатка перед ведмедем. У такому стані, щоб уже власна дочка ставала йому загрозою, він опинився вперше. І Волос

зрозумів, що клубок, на який він намотував життя, випадає із його рук і за кінець може ухопитися Максим Молочай, коли тільки буде на волі. Волос стукнув кулаком по дубових дошках столу. На розі, під краєм скатерки, задзвенів ніж і мимохіть притяг до себе увагу Волоса. Він ударив знову по столу, ніби заганяючи у дошки кулаком цвяхи, і вже вголос прохрипів:

— От і допанькалися, а пустити б його, собачу душу, під лід ще торік, а тепер на тобі, ще й дітей панькай, доки його візьмуть на твою голову на поруки.

Волос інтуїтивно відчував, що смертельна боротьба починається лише тепер. Максим, який до цього часу ставився до нього хоч і суворо, але терпимо, тепер, коли довідається правди, може наробити лиха, а тому в голові його почали з блискавичною хуткістю складатися один за одним плани, і кожен із них приводив до єдиного висновку — за всяку ціну позбутися Максима.

До цього часу Влас Волос ніде не висував своєї голови так, щоб вона була хоч трохи помітна. Живучи в себе на хуторі, він ніби не брав жодної участі в тій глухій невгомонній боротьбі, що весь час точилася навколо, по всій колишній Росії. Навіть з Кліщем зустрічався десь на стороні.

Волос уже бачив і розумів, що одвертою боротьбою з Радвладою зараз нічого не вдієш, а треба покласти цю справу на невблаганний час, а самому тихо сидіти на хуторі й непомітно, де слід, підкидати хмизу в огонь. Одібрали землю — хай знають, що Артем бере на замітку, хто і скільки заграбастав поля і скільки має заплатити. Наклали податки— прийде час, повернуть удвоє. Навіть склад комнезаму його задовольняв. Він сам, правда, був позбавлений голосу, зате Тиндик робив за чотирьох.

І раптом Тиндик, постійний радник, агент і адвокат, своєю останньою витівкою з дописом всю його, Волосову, систему поставив під

удар. Він бачив уже, що Максим тепер хоч з-під землі, а викопає автора допису, і Тиндик, звичайно, не задумається тоді перекласти все це на плечі "куркуля".

Враз у голові Волоса вродилася несподівана і в той же час така рятівна думка, що він навіть бороду розтяг у руках.

Цей план, безперечно, мусив удатися і за одним разом побивав дві карти. Волос буде збоку: "При чім тут він, коли там хтось зводить рахунки",— а Тиндик тоді буде в кул.аці, тоді хоч перевесла з нього крути.

Волос ще раз просіяв крізь пальці руду бороду і з задоволенням вийшов із-за столу. Кінчик блискучої сталі, що стирчав,з-під скатерки,.знову прикував був його увагу, але в цей час білява голівка виткнулась з-під канапи і її блакитні цяточки запитливо вставилися на нього. Під волохатими грудьми Волос знову відчув так мало відоме йому почуття. На потрісканих губах з'явилась упоперек ще одна тріщина, схожа на посмішку. Але це було одну лише хвилину. Незвиклий до сміху, він і усмішку виявляв теж як гримасу, може, тому вогники очей хутко сховалися між густими кущами брів і рука, мов пожежний багор, простяг-лась до дитини. Блакитні цяточки, що запитливо дивилися на цю широку руку, інстинктивно відсахнулися назад і потягли за собою чорні лапки, але рука вже схопила за голову кішку і шпурнула її до дверей.

— Вона коростява, не чіпай її,— сказав Волос і щось на пальцях показав німій наймичці.

Наймичка замукала, заплямкала губами і лише повернулася до дитини, як та вже від страху кричала не своїм голосом.

Волос з цього знову розчулився. Він підійшов до онуки і незграбно почав гладити її по лляному волоссячку. Під його рукою голівка

хилилась, мов біла жоржина, на всі боки, дитина вже тільки хлипала. В такому стані їх і застав Артем, що тільки-но повернувся від Кліща.

Артем нарешті вирішив одружитися і вийти на власне господарство, бо на старому подвір'ї все одно мав залишитися молодший брат Левко. Старий Кліщ об'явив у.продаж свій хутір, і Волос, що давно уже зазіхав па цей клаптик землі, .тепер вирішив скористатися з нагоди й не пропустити його.

— Що ж він хоче? — звернувся Волос до сина,

— Та хоче він немало — аж п'ять тисяч і половину щоб зараз на стіл.

— А він не здурів? Може ж, хоч чотири візьме?

— Якби не Зубківський, то, може, і тисячу взяв би, а чого ж не брати, коли той уже без трьох сот надавав п'ять.

— Зубківський?

Для Власа Волоса ця звістка була не з зовсім приємних. Він був певний, що ніхто із селян не насмілиться перебивати йому торг, але Зубківський може зробити це навіть навмисне, аби зайвий раз поглузувати з нього. І тому він тепер остаточно вирішив придбати подвір'я за всяку Ціну.

— Тут треба Тиндика нацькувати.

При слові "Тиндик" у нього зринула на поверхню вся сьогоднішня подія, і він уже викрикнув:

— Ти бачив цього харциза?

Для Артема цей тон був незрозумілий, і тому він запитав тільки піднятими, такими ж кошлатими, як і в батька, бровами. Тоді Волос, усівшись за стіл і виявляючи свій настрій частим дробом пальців по дубових дошках, виклав перед Артемом Домчині заходи і свій план, що його він надумав отут за столом.

— Аби тільки Тиндикові сказати — і тоді сиди спокійно.

— Так Тиндика ж немає у Левендарівці,— відповів, теж збентежений, Артем,— немає і, мабуть, скоро не буде: мабуть, до весілля готується.

— Ну, а як Максима за цей час відпустять?

— Не відпустять. Треба, щоб не відпустили.

— А*як на поруки?

Артем замислився. Поява Максима Молочая, в якому вони ототожнювали всю Радянську владу, знову па їхньому обрії, особливо тепер, коли заходилися з купівлею хутора, була б зовсім не бажана.

— А як відпустять...— Артем повів очима на вікна.— Трапляється ж, що людина ненароком в ополонку попада... Хутором я не поступлюсь, хоч би й десять комісарів стало на дорозі... З міста ставка не мине... А до весни і раки з'їдять.

— Треба ще подумати,— застережливо сказав Волос На другий день у них був ясний план, тоді як у Домки

становище ще більш ускладнилось. Щоб поїхати до міста, потрібні були гроші, а позичити було ні в кого, і вона продала корову.

— Сто карбованців нашкрябала вже,— говорила вона батькові, пірнувши в свої розрахунки..—— Може, вистачить.

У Волоса від цієї звістки підскочила під бородою одна вилиця, а шапка ніби зіп'ялась на волоссі. Не приховуючи свого настрою, він буркнув:

— Ухекай, дурна, гроші. Подумаєш, яка спішка!. За сопливого — сто карбованців. Не вхопить чортяка, як і посидить.

Домка не могла зрозуміти цього тону і, ніби в жарт, сказала:

— От батьки, інші б ще допомогли.

Волос крякнув, ніби дійсно збираючись піддати комусь на плечі мішок. Дитина, що тепер з новою забавкою весь час трималася спідниці матері, помітила дідів сердитий тон і з дитячою щирістю сказала:

— Мамо, мамо, а дядько Артем не давав з кицькою гратися. Ти його не люби. Він казав, що й татка наб'є.

Артем стривожено зирнув на батька.

— Ах ти, яка язиката,— проговорив він, скривившись,— як оратор.

Домка спалахнула і мимохіть сказала до дитини:

— Руки короткі до татка.

На цьому скінчилась її остання спроба порозумітися з батьками.

— Більше я тебе ніколи не оставлю у цих людожерів,— говорила вона, ведучи дитину на кінець слободи до своєї вистудженої хати,— краще до дяді Архипа.

Дитинча, човгаючи чоботями по кризі, цвірінчало збоку, а Домка в той час перебирала одну за одною думки: до батьків вона вже більше не піде, а Максимові треба стерегтися. "Справді,— подумала вона вже роздосадувано,— чому я не залишила дитини в Архипа, це — дійсно товариш, рідніший за рідних,— але тут же пригадала, що потрібний же був ще й Левко.— Ну, тепер годі з коровами: продала — і капут. Вийде Максим з-під слідства, не може бути, щоб він у чому провинився, нехай просить командировки чи переводу до' міста. Треба ж і дитині вже раду давати, і сама ж вона хоче вчитися". При цій думці серце в Домки лоскотно затремтіло, і вона підхопила Ольгу на руки.

— Ти будеш ходити в школу з книжками, і мама буде вчитися на агронома, і татко,— і вкрила її поміж словами мокрими від пари поцілунками...

Максим Молочай жив у найнятій хаті на кінці слободи. Униз, до річки, збігали городи і там упиралися у смужку лози, а на подвір'ї, на білому снігу, сиділа хатка з одним деревом і дубіла від голих вітрів.

Біля самих воріт Домка несподівано зустрілася з Шубкою.

— Здрастуй, Домко,— кинув він,— що це твоєї корови не видно?

Домка здригнулася. Шубка жив на другому кутку Ле-вендарівки і ще нема й тижня, як вийшов із бупру * за пограбування церкви. Було враження, що він зустрівся з нею зовсім не випадково, а мабуть, просто чекав. На вулиці починало темніти, і тільки біля криниці та внизу на луках ще маячили постаті. Домка хотіла пройти мовчки, але Шубка заступив вузеньку стежечку в снігу і знову сказав хрипким від невигойної простуди голосом:

— Та не бійся, не бійся. Продала, чи що?

— А хоч би й продала, так що?

— Максима ж не спитала? Ще розгнівається.

Ім'я, сказане Шубкою, впало на Домчине серце, мов окріп на льодину. Весь страх перед цією кривоногою окоренкуватою постаттю, що дивилась на неї світлими очима, розтанув так же, як і зріс.

* Будинок примусової праці.

— Чого ж він буде гніватися? — відповіла вона вже тоном, повної інтимності.— Йому ж хочу допомогти.

— Не турбуйся. Переказував, що це якась ошибка,— помилились, мабуть... А за скільки?

— Так ти бачив його? — Тепер для Домки, здавалось, більш рідного під цим небом нікого не було.— Корову — за дев'яносто, та хустку за десять. Хочу на поруки.

— Та він і так скоро буде, з слідством затримали. І по-руків тепер не полагається. А гроші при собі держиш?

Це запитання знову .насторожило Домку. "Навіщо це йому знати?"

— Він так і казав тобі?

— Та вже ж не приснилося,— і Шубка якось двозначно посміхнувся.— Не побивайся даремно та дитини пильнуй, доглядай, значить, плод.

Домка озирнулася на сіренький клубок, що двома круглими обрубками копирсався в снігу.

— Олюню, дитинко, ось дядько татка бачив.

— Татко поїхав санки купувати далеко-далеко,— зайнята своїми справами, відповіла дитина.

— І переказував, щоб ти снігу в ручки не брала,—сказав Шубка, заглядаючи їй у вічі,— тоді й санки привезе. Ну, ідіть до хати, а то ще померзнете. А корову добре продала: за таку ціну можна ще й кращу придбати.

Домка знову насторожилась і попрощалась якось поспішно й розгублено.

—'Ж хаті у мене, мабуть, холодно, вибачте, що так.

— А як у тебе з засувами? — і він затіпався у густо-хриплому кашлі.— А то що — Зубківського волочать?

На городах позаду дворів три постаті вовтузились у снігу.

— Зрадів, що, дурний, Тиидиківну бере. Ач, на ногах уже не встоїть. А корову добре продала, добре.

І, не помітивши, як знову зблідло Домчине обличчя, Шубка повернув назад, у село.

Вступивши до хати, Домка похапцем, ніби за нею гнався Шубка, засунула двері. Але цього видалося замало, і вона під дверима спорудила цілі барикади. Так само щільно позатуляла вона й вікна. І все-

таки зустріч із Шубкою не давала— їй спокою. Вона лише зараз зрозуміла, як опросто-волосилася, розказавши Шубці про гроші.

У грубі вже з тріском у золотому полум'ї полоскалися дрова, і рожевий сніп теплом ласкав її коліна.. Домка починала вже втретє лічити засмальцьовані, пожмакані папірці, але кожного разу в голову заскакувала думка: "Для чого він питав про засуви?" Вона злякано озиралась на вікна, напружено прислухалась, бо в кожному рипі їй вчувалися Шубчині кроки, і збивалась з рахунку; треба було починати спочатку.

Останній раз вона полічила гроші на,колінах під столом. Тепер постало нове, ще клопітніше питання: куди їх заховати? Біля шухлядки в столі був замок, але він, звичайно ж, не міг би урятувати від злодія. Стояла ще окована скриня в коморі. На гіій нарешті і зупинився вибір. Домка загорнула гроші в хустку і вийшла через сіни до комори.

Скриня стояла в самому кутку і при світлі лампи виблискувала залізними обручами. Домка відперла замок з трьома дзвонами, підняла важке віко і озирнулась назад. Комора була рублена, з єдиним маленьким віконцем, що в нього могла влізти хіба тільки кішка, але двері виходили в сіни, і злодій міг продертися сюди зовсім не помічений з хати. Домка забрала назад покладені вже було гроші і зачинила скриню. Одрізавши за одним заходом шматок сала, яке Левко підвісив до бантини на мотузку, вона повернула назад до хати. Залишилося єдине місце для сховай-, ки — це портрет Тараса Шевченка, що був у паспарті, але побачивши, як від зім'ятих червінців перекривилося Шевченкове обличчя, Домка знову понесла їх до рубленої комори.

Усе це робила вона тихо, крадькома, навіть навшпиньки, ніби з темних кутків підглядав за нею коли не Шубка, то Макарець, або Пробка, чи Положій. У Левендарівці їх розвелося зараз, як грибів після дощу. І всі ці злодії то поодинці, то вкупі весь час сьогодні стояли перед Домчиними очима. У сінях вона зупинилася, бо вже й забула, чого вийшла, мимохіть оглянула барикади під сінешніми дверима, потім

обернулась до комірних і тоді тільки згадала про гроші. Поторгавши залізну клямку біля дверей, Домка побачила, що коли підважити її ломиком, то зірвати з при-бойців буде нетрудно, і вона знову повернула назад до хати. Нарешті схованка була знайдена. Домка завернула гроші в брудну ганчірку і поклала їх на долівку в кут-; ку, а зверху кинула деркач.

Дитина весь час бавилася своєю лялькою, вона то вдягала її, то роздягала і в той же час не спускала своїх уже сонних оченят із матері. Побачивши, куди вона приткнула гроші, дитина знайшла таку ж брудну ганчірку, замотала в неї ляльку і навшпиньки, цілком наслідуючи матір, віднесла її в другий куток, поклала на землю, зверху кинула віник. Це трохи розважило засмучену Домку.

— Ну, лягай уже спати,— сказала вона, обладнавши постіль.

— А ти казочку розкажеш?

— А цить.

Домка наставила до вікна вухо і, затаївши дух, вслухалася. Знадвору долетів рип утоптаного снігу, а в димарі тоскно завив, ніби просився до хати, задубілий вітер.

— Розкажи,— починала вередувати дитина.

— Спи вже, дитинко, спи,— сказала Домка, держачи напоготові слух.

Рип поминув хвіртку, і тільки вітер у трубі тяг свою тугу.

— Про маленьке оленя.

— Ти вже чула цю. Я тобі краще нову. Про двох братів та їхню сестричку Марисю. Ляж на бочок. Ну, слухай: "Було у батька два сини. Один — розумний, а другий — ледащо. Молодшого звали Савою, а старший Сидором називався. А ще в них була сестричка Марися. Хоч і мала ще була Марися, але до всього цікава і знала вже, що молодший брат Сава дбає про загальне добро, тому і в артілі працює, тому й настановили у тій артілі за голову його, а Сидір ніде не працює та все щось дивиться вовком на людей. От почала в них валитися хата. Сава що не заробить, та все тую хату латає, а Сидір що не —заробить, та все кудись гроші ховає. А жити в одній хаті довелося, бо другої не було".

*— Маленька хатка?

— Маленька, дочко, як наша.

"— Давай же й працювати разом,— каже Сава до старшого брата.

— У мене руки болять,— відказує Сидір.

— То ходімо хоч глини вкопаємо.

— У мене ноги болять.

І так щоразу. От заходить на селі свято Івана Купала3, найбільший день улітку. Хатка стояла, стояла та й упала. Похитав головою Сава та й каже:'

— Вечір вільний, то ходімо, Сидоре, до лісу та нарубаємо дерева на хату.

А Сидір знову відказує:

— Не хочу я робити, краще піду та зірву, як цвістиме, папороть, тоді знайду скарб, багацько грошей,— і робити не будемо, і хату збудуємо.

Почула це Марися, їхня сестричка, і собі захотіла побачити, як то папороть цвіте.

Побоялася вона братові сказати, щоб з собою узяв, і пішла за ним назирці.

Ішли вони, ішли, аж нарешті щось не стало чути Сидора, просто ніби крізь землю провалився. Думає Марися: гукнути б — так не можна, бо Сидір назад прожене, а спереду ліс темний та густий—і носа не вб'єш. "От,—думає Марися,— ще й папороті не побачу". І ще дужче побігла вперед, а під ноги то колода, то ломаччя або просто у вічі гілля.

Так заплуталась Марися, що не знає вже, куди тут і йти^ Почала вона обіруч розгортати гілля та тихенько лізти крізь нетрі.

Пролізла, може, з гони, а може, й ні, аж гульк — вогник мерехтить. Горить вогник, як свічка на столі. "От,— думає Марися,— таки побачила папороть. Може, ще й зірву". Ще тихше підповзла вона до вогника, коли ж то курінь стоїть, у ньому багаття горить, а довкола люди сидять і в руках ножі держать. Марися хоч і не сильна була, зате смілива. Лежить собі у траві й прислухається.

Один і каже:

— Я знаю, де гроші заховані!"

— Наші гроші? — злякано спитала дитина.

— Ні, це в лісі було. "Зирнула Марися, аж то Сидір, її старший брат.

Стала Марися тоді ще дужче прислухатися. Говорять про артіль, про касу якусь, про ключі і нічого про папороть. Слухала вона, слухала..."

— Хіба вона не боялася?

— А цить.

Домка насторожено прислухалась до тиші: під дверима скавучало задубіле цуценя й час від часу цявкало до річки. Вітер у трубі вже стогнав у розпачливій тузі і такою ж тугою нагнічував у кімнаті темні кутки.

— Хіба вона не боялася, мамо? — нетерпляче смикнула її за рукав дитина.

— Не боялася. Чсго ти не спиш? Іще розказувати? Ну, слухай: "Чує Марися, що злодії хочуть напасти на артільний млин. "Ну,— думає Марися,— треба попередити людей". Почекала вона трохи, а потім хутчіше назад. Кинулась у кущі, а куди бігти — не знає. А дівчина була уперта. Зло її взяло. Рве об кущі одежу, ноги, кісками чіпляється, а лізе вперед.

Лізла вона, лізла, немає ні стежки, немає ні краю, аж всякі страхіття ввижатися почали. Ну, от хтось регоче над самою головою, мало живіт не порве. Марися як крикне:

— Ось я тобі!

А воно тоді в пла^і. Стогне та й стогне під самим кущем... "Ах ти ж клята сова,— думає Марися.— Ось я тобі".

— Цить!

— Цить! — хтось перекривив її в лісі.

— Ось я ж тебе! — та ще дужче роздирає кущі.

— Я ж тебе,— знову перекривляє Марисю.

Блукала Марися, блукала, а стежки як нема та й нема, тільки перекривляє луна. "Ну,— думає Марися,— мабуть, доведеться тут і ночувати". Аж гульк, а перед нею вже галява, така велика та зелена, і ромашки у траві цвітуть.

Тільки вибігла вона на галяву, а назустріч їй два вовки, та такі здоровенні та страшні.

Стоять і зубами клацають.

"От,— думає Марися,— з'їдять мене вовки, і людей попередити не встигну".

Ще дужче тоді розсердилась вона — та просто на вовків. Бачать вовки, щось дуже сміливе дівча, і потягли собі на кущі.

Озирнулась тоді Марися, аж галява знайома: вона удень на ній пасла бичка.

Хутко знайшла стежку і вискочила на шлях, а по шляху щось кіньми тупотить.

Марися біжить назустріч та й думає: "Скажу цим людям — нехай підвезуть". Аж тут і коні підбігли.

Дивиться Марися, а на бричці щось страшне сидить. Вовків Марися не злякалась, у лісі блукала — не боялась, а тут аж затремтіла уся.

Думає:

"Може, це ведмідь умостився на бричці? Так він же не такий товстий. Може, спекулянт? Так він же не такий меткий".

Хоч і страшно Марисі, а все-таки придивляється. Коли ж то — піп сидить.

"От,— думає,— опудало, дітей тільки лякає",— та як крикне:

— Підвезіть мене!

Піп озирнувся на дівчину та як не вперіщить коней, аж мало з брички не випав.

Дивиться Марися: хреститься піп та тікає, як на-віжений.

"От,— думає,— не встигну-таки попередити людей". Давай тоді кричати навздогін:

— Батюшко, не відхрещуйтесь, я гроші знайшла! Почув піп про гроші і зразу коней зупинив.

— Ну, то сідай,— каже,— у тебе ж, мабуть, ніжки болять!— І взяв Марисю у бричку.—А грошей багато знайшла? — питає тоді піп.— Покажи, я тільки подивлюсь.

Марися подумала, подумала та й відказує:

— Гроші заховані в артілі. Везіть мене просто туди, я обов'язково покажу".

— Під віником гроші заховані?

— Спи вже... "Ну, зрадів піп, що видурить гроші у Марисі, і погнав коней до села. Аж курява знялась. Розповіла тоді Марися попові, що злодії хочуть напасти на млин, та й каже:

— Женіть же коней тепер ще дужче, а то не встигнемо попередити людей.

А піп вислухав Марисю і відказує:

— Щось ніби коні погано біжать. Мабуть, треба їх підгодувати.— Розпріг на шляху бричку та й пустив коней на луки в попас

Бачить Марися, що хитрує піп, та й каже йому:

— Я й забула сказати, що злодії ж і церкву змовлялися пограбувати.

Як схопиться піп — та до коней, а коні почули волю — та від нього. Тільки задами підгецькують. Піп кричить тоді до Марисі:

— Переймай мені коні!

А Марися вже добігає до села, а назустріч Сава йде. Був у лісі і на хату дерева несе. Почув Сава про бандитів, скликав людей і..."

— А цить! — перебила себе Домка, зирнула на вікно і прислухалась. Цуценя попереду десь цявкнуло біля хвіртки, потім перебігло до дверей і, вже зовсім перелякане, знайшло собі захист під присінками.

Домка'насторожилась, навшпиньки наблизилась до вікна і ясно почула рип чобіт по снігу. Щось підходило до хати, але не з вулиці, а з городів. Домка інстинктивно озирнулась по хаті в надії схопити що-небудь для захисту, але, крім пощербленого ножа, що лежав на скатерці, більше нічого не було. Вона хотіла вкрутити лампу — і не

могла зрушити з місця.. Ноги ніби наповнились оловом, і все тіло занило від болю. Слух загострився до того, що вона вже чула шепіт під вікном. Домка хоч і спиною стояла до дверей, проте гроші, що лежали в кутку під деркачем, бачила так, ніби вони виповзли насеред хати і весь час ворушаться. Звичайно, їх знайдуть, і Максим даремно буде чекати, на допомогу. "А все тому, що довірилася людині!" — спало їй на думку, і почуття лютої ненависті до Шубки вивело її з паралічу. У вікно давно вже хтось, мов дятел у кору, дзьобав пальцем, проте намагаючись не привернути сторонньої уваги.

— Хто там? — нарешті викрикнула Домка. Ці два "слова родились на кінці губів, і тому вони упали в настрашену тишу, як пара камінців у воду. І звук від них був зовсім не знайомий для Домки.

Знадвору почувся низький басистий голос, але в Домчи-ній голові тепер гуло, як у димарі, і вона навіть не могла сказати, чи дійсно запитала вголос, чи, може, так тільки видалось, а тому знову викрикнула уже голосніше:

— Хто там?

— Відчини,— донеслось знадвору.

Цуценя, зачувши балачку, видно, переживало новий приступ страху, бо заскавучало з більшою силою, і це впливало зараз на. Домку гірше за дуло нагана, поставленого проти очей.

— Відчини,—знову шепотом проговорив той же голос.

— Не відчиню,— відповіла вже сердито Домка. Хоч була й ніч. "Дверей же не будуть ламати,— думала вона,— бо зніму крик, а до вікон не полізуть, доки не сплю".— Не відчиню! — ще владніше повторила Домка.— Що вам треба?

— Та ми на хвилинку, Домко.

Вона від здивування звела брови, і лоб покреслили зморшки. З Шубкою був хтось знайомий, бо цей голос вона чула десь навіть сьогодні.

— А хто ви такі?

— Домко, та це ми.

— Хто ми?

— Та глянь-бо у вікно.

Домка знову зирнула на ніж, потім на білу дитячу голівку, що визирала з-під ковдри, і, ставши за стіну, тільки тоді, мов журавель у глек, зазирнула одним оком у щілинку біля завіски. Надворі вилискував під місяцем холодний сніг, а тому дві постаті, іцо стояли біля самої призьби, вимальовувалися на блакитному тлі, як вирізаний із чорного, паперу силует з двома гострими верхами. Домка нічого не не розгляділа, але чомусь інстинктивно шарпнулася назад.

— Та відчини ж, Домко,— знову роздратовано, проте все ще тихо, прохрипів той же голос.— Оце так зустрічаєш гостей!

Домка напружувала пам'ять, але, можливо, від хвилювання, все-таки не'могла пригадати цього голосу. Від останніх слів вона вже сміливіше почала придивлятися до цих гостроверхих контурів. І сполотніле. її обличчя поступово почало мінитися, нарешті й зовсім зашарілось. Тепер вона радісно, ніби її хто залоскотав, викрикнула щось нескладне і, крутнувшись на одній нозі, вискочила у сіни.

— Чого ж ви лякаєте молодицю? — говорила вона, відсовуючи барикаду.— Померзніть, померзніть, бо я зовсім не на вас сподівалася. Отже, спасибі, що прийшли.

Нарешті двері з рипом відчинилися, і дві постаті, оббиваючи сніг з великих повстяників, якось крадькома вскочили в сіни і, тільки причинивши за собою двері/ сказали:

— Ну, здрастуй, здрастуй, ще й у хаті.

— Та це тільки сіни, здрастуйте, а це буде й хата.

Через поріг покотилася клубком сива пара, а за нею переступив перший Артем, а слідом увійшов Левко. Обидва вони були зодягнені в припорошені снігом кожухи, а на головах здіймалися гостроверхі вовчі шапки.

Артем озирнувся довкола, як людина, що попала до хати вперше, і тільки після цього скинув шапку:

— Так оце ти так живеш?

Левко точно повторив рухи старшого брата, але нічого не сказав.

— Так і живу, сідайте,— відказала вона знесилено,— отже, рада я, що зайшли, бо так чогось страшно сьогодні, так страшно, як ніколи. А тут ще й Шубка чогось вертівся коло двору.

— Шубка? — перепитав Артем.— Та вже звісно чого. Мабуть, пронюхав про гроші. Ти ж дома їх тримаєш?

— Та вже ж не де. Роздягайтеся. Все одно Левка я тепер не пущу... Дома держу, бо хочу-таки завтра поїхати до Максима.

— Ми на хвилинку,— сказав Артем, сідаючи на стілець. Точно те ж проробив і Левко.— Ми на хвилинку. Ми скоро й назад. Так до Максима, кажеш?

— Обіцяли його товариші допомогти, може-таки, вдасться забрати, і Архип, секретар наш, теж збирався поїхати.

Артем водив по хаті очима, ніби прицінювався до кожної речі, і час від часу тяг: "Так, так". Нові портрети Леніна, Калініна 4 і злиняла фотографія Максима, підперезаного кулеметною стрічкою замість пояса і з великим маузером при боці, викликали в Артема щось подібне до посмішки, і "так, так" він протяг уже з іронією. Потім Артем перевів свій проникливий погляд на маленьке ліжко, де з-під ковдри визирала біла голівка, і кинув:

— Спить?

— Тільки що заснула, і казки не дослухала.

— Так, кажеш, до Максима завтра?

— Коли тільки дістану коней. Може б, Левко відвіз?

— У нас коні в роботі,— відказав за нього Артем, а Левко тільки засмикався на стільці, ніби він сидів на гострому., пні.— Нам кататися ніколи,— знову буркнув Артем.— А може б, ти почекала з своїм Максимом?

Домка, взявши це за жарт, відказала:

— Коли б у тебе була дружина, ти б так не говорив.

— Буде, чи то пак це так,— сказав Левко і злякано зирнув на Артема, але Артем, насупивши брови, дивився не на нього, а на Домку, яка враз щиро зацікавилась:

— Хто ж вона? Справді женишся, коли?

— Ну, так ось що,— почав Артем і затарабанив по столу пальцями,— я беру за себе дівку з Кирикової Січки, Мот-. рю, знаєш?

— Оту спекулянтку?

— А вам щоб делегатка була? Мені потрібна господиня, щоб уміла хазяйства пильнувати, а не бігати на всякі представлення...

— Та звичайно, тобі видніше. Ти збираєшся, я чула, відходити від батька?

— А доки ж я буду стару греблю гатити? У Кліща оце купив, та не вистачає трохи грошей.

. — Почекає,— відказала Домка і відчула, як серце тривожно почало тукати у грудях.

— Якби ж не Зубківський,— вставив Левко,— де він у прасунка взявся, ніяк не хоче попустити.

— І оце хто перший прибіжить з грішми, того й хутір буде.

— Яка досада: це б і я ж могла дати, коли б не Максим.

— А він не скисне, хоч і ще посидить.

— Та що ти говориш, Артеме?

— Що чуєш. Перевів нам жисть та ще й тут буде— плутатися. Так краще давай мені на місяць оці гроші, то матимеш хоч проценти.

— Ми повернемо,— сказав і Левко.— Коли ти, Артеме, повернеш?

— Розписку напишемо, все як слід.

— Та ви жартуєте? — переливаючись настроями — то сміхом з їхніх артистичних жартів, то страхом від їхніх слів,— говорила Домка. Нарешті її голос зірвався: — За: лиште. У мене й так голова тіль не лусне.— І вона одвернулася до дитини. Дитина прокинулась і тепер переполоханими очима стежила за кожним рухом Артема й Левка.

— Спи, моя дитинко, спи, то дядя Артем і Левко прийшли, щоб ти не боялася.

Дитина звелася на лікоть, притягла до себе матір і шепнула їй щось замість вуха в щоку.

— Ляльку? — Домка сумно, по-материнському, з ласкою посміхнулася і прикрила її ковдрою.

— Спи, спи, дурненьке, вони не знайдуть твоєї ляльки. Артем весь час нервово жував свою нижню губу, ніби він на неї чомусь злостився, і голосом, в якому вже не було й натяку на жарти, сказав:

— Ну, чула, що я кажу нащот грошей?

— Та залиште мене з цими грішми. Я їх заховала так, що й сама тепер не знайду.

— А ось ми пошукаємо. Тут, чи що? — І Артем смикнув шухлядку.

Домку ці жарти почали дратувати.

— Не лазь туди,— сказала вона, спалахнувши,— там Максимові папери.

— На прасунка вони нам здалися, його папери. Ану відімкни.

— І ключ у Максима. Та ти п'яний, чи що?

— А ми й без ключа.

Артем узяв із столу ніж, але це був звичайний, хоч і гострий, проте з тонким лезом ніж для хліба. Він кинув його назад і, нахилившись набік, дістав із-за халяви великий кінчатий ніж.

Блиск сталі і скреготання леза в шухляді ніби полоснули Домку по голому тілу. Вона одним рухом схопила Артема за рукав:

— Не Дурій, Артеме!

— А ти відійди.

— Відійди,— сказав і Левко,— відійди від нього,— і почервонів від зовсім не звичного для нього тону.

Тоді Домка підійшла до столу і затиснула шухлядку кульшею.

— Я тобі серйозно говорю,—не лізь до столу, там грошей немає.

— А де?

— Не твоє діло.

— Ну так забирайся геть,— сказав Артем і з силою вирвав шухлядку.

Домка відстрибнула і до половини стягла за собою скатерку. Вся червона від образи, вона зараз стояла серед хати й ледве стримувала сльози. Брудний кавалок, що лежав у кутку, з непоборною силою, мов магнітом, тяг її до себе, Домці здавалося уже, що, крім ганчірки з грішми, більш нічого не помітно в хаті, і Левко, мабуть, уже запримітив ганчірку, бо весь час навертав до порога свої напівдитячі очі. Він був тут ніби за свідка і все совався на своєму місці, тоді як Артем уже обшарив шухлядку і тепер водив допитливими зеленими, точнісінько як у батька, очима по всій хаті. Він прилипав ними, мов п'явка, до кожної шпарки, нарешті встав і скинув з ліжка подушку.

— Ти що, грабувати прийшов? — зціпивши губи і вся тремтячи, запитала Домка.

— Грабувати не грабувати, а забрати — заберу, хоч би й хату довелося перекинути.

— Ну, а Максим же тоді як?

— Мені хутір потрібний, а не Максим. Чорт не візьме його. Може, під дитину заховала,—— і він простяг руку до біл'ої голівки.

— Що ти робиш?

Дитина, почувши материн стривожений крик, заверещала і схопилася на ліжку.

— Я буду кричати,— вся полотніючи, вчепилася Домка в Артемів рукав. — Облиш дитину, там їх немає.

— Може, ти в сундук заперла?—запитав Левко.— Там ще сундук в коморі.

Артем продовжував нишпорити під матрацом, не звертаючи уваги на перестрашений крик дитини, навіть буркнув:

— Ану цить мені, виродок, а то я тобі!

Домка тепер розлютувалася, мов дика кішка. Вона щосили схопила Артема за комір і хотіла шпурнути його до порога, але неоковирний у своєму кожусі Артем тільки повернувся на схожих на ступи ногах і в цей момент зачепив ножем Домку за руку. Кров бризнула з білої шкіри, і Домка, на смерть перелякана, щосили крикнула:

— Рятуйте!..

Артем, забачивши кров, було зніяковів, а Левко й зовсім розгубився, але її крик настрашив обох. Домка навіть не закінчила слова, як широка його долоня, що закрила майже все лице, затулила їй рота:

— Я тебе крикну! Бачиш — нечаяно. Благородні!

Левко вже очманіло мотався по хаті, щоб чимось перев'язати руку. Він тикався у всі кутки, нарешті помітив ганчірку під деркачем.

Домка із закритим ротом билась у руках Артема і не зводила очей з Левка. У той же момент, коли його рука простяглась до деркача, вона щосили крутнула головою і, звільнивши рот, крикнула:

— Геть із хати... Злодії! Брати, називається...

Левко від несподіваного вигуку зупинився і, мабуть, зразу ж забув, чого шукав у кутку, бо в ту ж хвилину кинувся до скатерки, що тяглась аж до землі, і приклав її до червоної смужки на Домчиній руці.

— Веди до комори,— сказав уже розлютовано Артем і якось по-злодійському підніс перед її очі кінчатий ніж.— Потім зав'яжеш... Які ніжні.

Домка, вся перемазана в кров,— не менше була вже перемазана й скатерка,— тепер чомусь без всякого опору, але з сльозами на очах відповіла:

— Беріть. Нате ключі. Грабуйте! Цить, Олю, цить... Бач, які дяді.

Дитина вже переголосила перший страх і тепер безперестанку, розмазуючи кулаком сльози по щоках, хлипала і весь час тягла: "Мамо, мамочко, мамо..." Сорочка сповзла з її плечика, і видно було, як її тільце дрібно дрижало від внесеного з кожухами холоду і страху.

Левко, що вже знав виходи, відпер комору. Припах ми* шачого посліду, змішаний з припахом злеглого борошна, свіжого сала та смушків, ударив у ніс, а ще більше відчувся той пронизливий холод, який завжди ховається в темноті. Левко ж одімкнув і скриню, і Артем, як кібець з неба падає на мишу, кинувся на маленький прискринок. Домка з недогарком у руках стояла майже при самих дверях, і на її обличчі відсвічував тільки трохи зломлений на кінці ніс, міцно склеплені і без того тонкі губи та рівний упертий лоб. Позаду за її плечима і спереду на стінах коливалися три тіні, схожі на волохатих ведмедів. Четверта тінь, схожа на корзину з-під аеростата, навіть і спостерігач ніби визирав збоку, була від пілки сала, підвішеного раніше Левком на принесеному мотузку. Домка навіть не дивилася за тим, що робили її брати. Вона стояла, як кам'яна фігура з світильником при дорозі, і чутко прислухалася до надпорив-ного плачу дитини. Раптом Оля крикнула:

— Мамо, мамко!

Домка здригнула і, ніби підстьобнута, вистрибнула за двері. І тут з хуткістю блискавиці вродилась у неї несподівана думка. Вона в одну мить гримнула за собою дверима й накинула їх на клямку із сіней.

— Ага, а що/ага.! — зареготала вона, заклавши кілочок до клямки.— Ага, а що, ага...— Але сміх цей був повний сліз ображеної і на смерть сполоханої жінки. Домка поступово почала розуміти, що врятувала гроші, а значить — врятує і Максима, і нервові дрижки пройняли їй все тіло. Для неї було вже зрозуміло, що брати прийшли, як справжні злодії, навіть гірші за Шубку, бо той обкрадав тільки церкви, тому й сміх у Домки сплітався з лютою ненавистю, яка, крім "ага" й "а що", не давала прорватися більше жодному слову.

Артем і Левко, мабуть, не зразу зметикували свій стан, бо тим же похмурим і владним тоном Артем крикнув:

— Давай світла!

Але Домчине "ага" й "а що" (вона цюкала ними, мов сокирою) нарешті очутило їх. З гулким дзвоном гримнуло віко, і вони, поваливши в темноті щось на землю, миттю кинулися до дверей;

— Домко, відчини! — удар кулаком по дверях струснув усю хату, проте дубові дошки навіть не рипнули.— Відчини! — кричав Артем, і вона не впізнала його голосу. Він, мабуть, цілком збагнув уже свій стан і тепер у крик вклав і роздратування владної людини, і розпач спійманого в тенета звіра.— Відчини, Домко, уб'ю!

— Ага, а що, відчини! Нехай вам міліція відчинить. Артемів крик перелякав її більше, ніж його кінчатий

ніж. Жіноче серце защеміло ще дужче, коли вона почула, як позаду Артема по-дитячому захлипав Левко:

— Домко, Домко, До-мко...

— Ага, Домко, а як з ножем!

— Відчини, ми пожартували.

— Ага, а потім битимеш.

— Домко, Домко!

— Відчини. Я тобі в ноги впаду. Чуєш, заріжу!

— Хіба я що, чіпала тебе, нехай люди відчинять.

— Домко, сестричко!

— Я боюся вас!

їй враз зробилося до моторошності страшно, і вона миттю кинулась із сіней.

Вскочивши до хати, Домка, вся переполохана й до краю знервована, припала до дитини губами, потім прикрила наспіх її ковдрою, а свої плечі пальтом.

— Мамо, куди ти, куди?

— Спи, спи, я побіжу... я піду водички з річки принесу, я зараз.— І вона вискочила надвір. Навздогін за нею із хати понісся жалібний писк дитини, а з комори розпачливий, якийсь звірячий крик:

— Домко, помилуй, Домко!

Вона зупинилась. Місяць був уже високо над головою і клав на сніг легкі тіні від воріт, від одинокого дерева коло хати й від самої хати. З неба просто в димар ніби сукався пушистий сірий шнур, а тінь від нього, як брудні виплеснуті змилки, текла по снігу. На луках і досі двоє п'яних тягали когось третього. Може, це справді був Зубківський. Він уже зостався, видно, без верхньої одежі, бо його постать виділялася своїм білим кольором. Далі по дорозі від батьківського хутора теж ішла якась постать. Разом із короткою тінню, що падала від неї, ця постать була схожа на велику копицю, Домка завагалася. Вона чула вже позаду себе не Артемове злодійське гарчання, а лише жалібний плач:

. — Не губи, Домко, батька ославиш, пожалій, Домко, це ж тато послали... Хіба ж Левко тобі що...

Останні слова не залишили вже місця для вагання. Вона повернула назад, підійшла до комори, і коли вже рука намацала кілочок, почула, як дитина, що вже охрипла від крику, зараз ледве чутно кликала: "Тату, мамо, та...",' Домці голова пішла обертом, серце в грудях ніби зупинилось, і вона, щоб не брязнути в сінях, вискочила надвір, а потім і на вулицю. До міліції, що містилася в сільраді, було ходу не більше як десять хвилин. Усю дорогу Домка бігла. Біля самих уже дверей вона ледве встигла схопитися за баляси і на них же повисла, мов скинутий кожух. Серце тукало так, ніби його теж зачинили в коморі, як Артема й Левка, і воно в розпалі й невимовній тузі шукало виходу з пастки. На ґанок вийшов міліціонер. Од несподіванки він навіть кинувся назад і від цього розсердився:

— Сам приліз, чортова душа... Чи хто це?

— Це я.

— Це ти, Домко? Упала, чи що трапилося?

— Товариш Архип тут?

— А де ж йому бути? Може, викликати?

За хвилину на ґанок вискочив секретар Ради Архип і ще з дверей гукнув:

— Чого ти хвилюєшся? Я вже коні послав по Максима.

— Максим їде?

— А то ж як?

— Архипе, це правда, правда, пустили? Ох, господи, чого ж я бігла, мало не запалилася? їде! — До серця прилинула така радість, що вона тепер згодна була не тільки потихеньку випустити братів із комори, а навіть більше — вона згодна просити в них пробачення, що так жорстоко пожартувала з ними. Нехай навіть і поб'є її Артем,— подумала вона,— аби тільки не дуже. Навіщо та міліція? Вона піде з Архипом — і тільки, а Архип такий, що коли попросити, не скаже нікому. Не треба міліції,— Та невже ж Максим їде?

— Можеш спитати по телефону в окрузі.

"Так я ж такий тепер сюрприз зроблю Артемові, що він буде цілувати мене".

Останнє, правда, вона тільки подумала про себе.

Доки Домка бігла до міліції, постать, що маячила під місяцем на дорозі, наблизилась до Максимової хати, зайшла, як і брати, теж з городів, ще раз озирнулась на три тіні, що зникали вже за шелюгою біля річки, і, зігнувшись, поквапливо юркнула в сіни. Коли постать у такому ж кожусі і в такій же шапці, як і в Артема, в морозяних клубах переступила поріг хати, дитина, вся червона від сліз, посунулась у куток ліжка і знову заплакала, вкладаючи в сльози усе своє горе.

— Олько, чого ти плачеш? А де мати?

Дитина зирнула по хаті, потім на білого Діда Мороза і, вплітаючи в сльози слова, повні скарги, захлипала:

— Діду Ляс, дядя Ратем хотів гроші взяти, а мама не сказала, вони маму били, ножем різали і вже пішли на річку.

Улас Волос блискавично окинув хату оком. Витягнута із столу шухлядка, розметана постіль, залита кров'ю скатерка не залишили сумніву, що Артем не пошкодував навіть сестри. У тих двох хлопцях, що потягли щось біле за лози на річку, він ще здалеку впізнав Артема й Левка, йому.стало моторошно. І столовий ніж, що завис на самому кінці столу, ніби колов його в груди, а з них капала кров до Домчиної крові на білу скатерку. Серце його раптом стиснулось од болю, і він чуло похитав головою:

— Ой дурні, нерозумні, та ні жалості до себе, та ні розуму. Так, дурні, і себе зводять, і господарство за вітром пускають. Так, кажеш, Артем бив маму? За віщо ж він бив маму?

— Щоб гроші віддала. Мама заховала їх у той куток, а я'ляльки туди сховала, а дядя Ратем не знайшов, і Левко не знайшов. І пішли. Ножем били маму. Де мама, діду Ляс?

Але Улас Волос її вже не слухав. Він, ніби вовк із засідки, кинувся в куток і дістав з-під деркача замотаний у ганчірку пакунок. Від хвилювання його пальці ніяк не могли розірвати пацьорок на ганчірці. Волос схопив ніж із столу. Нарешті у руках зашелестіли засмальцьовані папірці. Тепер йому стало зрозумілим, чому Артем наважився на такий страшний вчинок.

І в нього спалахнув старий, викоханий роками гнів.

"Ага! У Максима вже навчилася. Ну, нехай же він проспіває тепер: "Сонце сходить і заходить..." Борода у Волоса тіпалась од гніву, але це було тільки хвилину. Глянувши знову на пожмакані гроші, він знітився, обличчя перекривилось, і довгі посивілі віки заморгали над Маленькими, захованими в зморшках очима. За кожним його рухом перебігали, як тіні, дві крапки дитячих очей. Дитина, забачивши у діда в руках ніж, знову злякано забилась під ковдру й захлипала. І це хлипання, схоже на мекання ягняти, що накликає вовків, навернуло тепер до себе і всю увагу Власа Волоса. Він важко підніс до неї з собою холод і ще раз спитав відлеглим уже голосом:

— Так ти все бачила й чула, дитинко, а вони повели а... може...

— Дядько Ратем і дядько Левко били.

Волос погладив її біле волосся, почухав заскорузлим пальцем під шийкою і поправив під нею подушечку. Дитина, мов приручене звірятко, слухняно поклала свою голівку на подушку, а Улас Волос повернувсь до столу, над яким висіла лампа, і вкрутив її до самого кінця. Руки його мало не стрибали, і він ледве впіймав у товсті пальці маленьке коліщатко від ґнотика.

У хаті стало темно, і тільки через вузенькі щілини високих фіранок пробивалось —блакитне проміння. Разом з ним пробивалось відкілясь здалеку нудне, хрипке гавкання собак. Дитина знову зірвалась на плач:

— Де мама? Мамо!

— Цить, дитинко, цить, вона... цить...

Тінь від столу посунула на дитячий плач, і раптом дитина крикнула не своїм голосом, який почула Домка аж на вулиці.

— А Оля заходиться,— сказала вона, задихаючись від гострого повітря, що розпирало їй груди. За нею бігли Архип і ще один парубійко із Ради.— Хоч би ще не перелякалася. А чого це в хаті темно?

Щось гостріше за шпичаки морозу враз обсипало її тіло.

— Ану стань, браток, біля дверей,— сказав Архип до свого товариша, — та дістань наган, а я з Домкою.

Вкручена лампа блимала з останніх сил, і Домка, лише переступила поріг, як кинулась до неї, хоч очі інстинктивно шукали в дитячому ліжку білої голівки.

— Оленько,— сказала вона, беручись за коліщатко лампи,— що з тобою? — Дитина мовчала, але Домка в цей же момент помітила, як якась темна, волохата постать посунулась від ліжка попід стіною і застигла в кутку біля печі.— Хто тут?—крикнула Домка з таким ляком, що голос походив скоріше на один раптовий видих.

Гнотик, потривожений її нервовим дотиком, блимнув востаннє і згас.

Архип не бачив, крім Домки, нікого, але мимохіть заступив двері й запитав:

— Ти що, Домко?

— Тут хтось є. Он, он, ай!..

Чорна волохата постать у цей, час висунулась із-за печі й попід стінкою, мов тінь, поповзла до дверей.

— Стій! — крикнув уже Архип.— Хто тут? Чорна волохата постать не зупинялася.

На крик до хати відчинив двері Архипів товариш, що зостався на ґанку.

— Що таке?

— Чиркни сірник!

До'мка, ніби паралізована, все ще маячила біля столу й намагалась викрутити в лампі гніт, хоч він давно вже погас. Нарешті вона кинулась до дитини. У цей час блимнув сірник, чорна постать схопила Архипа за руку з наганом, а Домка голосом, повним здивування, розгубленості і підсвідомої радості, крикнула:

— Тату!

Улас Волос опустив руку, а за рукою, ніби від удару, голова теж упала на груди, переломивши його широку бороду. Архип теж опустив наган, червоніючи від свого не зовсім безстрашного викрику.

— Чого ж ви мовчали? Ох, як же я налякалась. А Олька спить, бідна дитина... Чого вона крикнула?

Улас Волос мовчав.

Блимнув кружком по ґноті червоний вогник, і волохаті тіні захиталися на стінах.

— Може, ви й хлопців випустили? Ото нехай не дуріють... Бач, налякали дитину.

Вона озирнулась на ліжко. Біла голівка в розкиданому на подушці волоссі ніби зломилася на тоненькій шийці. Поза була зовсім незручна, і

Домка простягла вже руку, щоб поправити подушку, як раптом очі її мало не випали в ліжко.

— Олю, Олюсю!..— крикнула вона.

Підхоплена на руки біла голівка безсило перехилилась набік і потім упала назад, на червону пляму, а побіля ліжка впала на долівку біліша за стіну Домка.

Архип зирнув одним оком у дитяче ліжко і теж ледве утримався на ногах.

— Ваша робота? — прохрипів він здивовано, видно, не цілком ще зрозумівши, шо трапилося.— Ваша робота? — ї знову підніс наган.

Волос не підводив голови. Він стояв мовчки і, здавалось, навіть не дихав. Його волохата тінь із гострим верхом теж застигла на стіні.

— Василю, клич людей: убивство! — гукнув Архип до свого товариша.

Але Домчина метушня ще раніше привернула на себе увагу сусідів, і дехто вже топтався проти вікон, гублячись у своїх догадках.

— Ось полюбуйтеся на нього,— зустрів їх Архип,— полюбуйтеся: зарізав дитину, а в коморі ще й синочки сидять. Домці води, шпуйніть на неї!

Сусіди, боязко озираючись на Волоса, збилися біля порога. Архип підвищив голос:

— Стережіть його, а ми ще виведемо і тих двох! — І він разом із Василем відчинив двері до комори. Ну, голубчики, виходьте, побалакаємо.

На дверях ніхто не з'являвся.

— Та виходьте, виходьте, полюбуйтеся своїм прародителем. У-у, людоїди чортові!

На дверях і після цього ніхто не з'являвся.

— Боїтеся? А шкодити, анциболоти, не боялися. Ану, Василю, чиркни.

Сірник блимнув на один момент і згас, але й цього було досить, щоб*він освітив середину комори.

Архип поточився назад, аж доки не вперся у чиїсь груди.

— Світи! — прошепотів він, ніби хтось схопив його за горло.— Обидва... Давай лампу!

— Повтікали обидва?— прошепотів Василь, бо нічого не побачив, і знову чиркнув сірник. Тепер полум'я вчепилося за білу шпичку, і тіні сполохано замоталися на стінах. Всі з витягнутими шиями посунули до дверей. На запорошеній сіллю підлозі лежала неохайно скинута з бантини піл-ка сала, а над нею висіло дві пари ніг, озутих у повстяники.

Сірник догорів, до пальця і знову погас.

У хаті хтось настирливо, мабуть, з простягнутою рукою, кричав: "Дайте огарок, дайте огарок". Під присінками не переставало скавучати цуценя, а біля хвіртки бубоніли неясні голоси. Десь далеко на вулиці хтось уперто й хвацько виводив: "Подай, подай перево-о-зу..." 5

Нарешті з хати прочинилися двері і, затуляючи полохке полум'я свічки, в сіни вийшло ще— кілька кожухів. Коли світло вихопило з темноти середину комори, над пілкою сала, що була скинута на поміст, всі побачили двох завислих чоловіків.

— Світи, світіть! — крикнув Архип,— Ножа!

Артем і Левко висіли на двох кінцях мотузка, прив'язаного до бантини. Вони були в самих піджаках, а кожухи валялись тут же на підлозі, поруч із салом. Непомірно великі повстяники на їхніх ногах здригались і штовхали один одного, ніби хотіли допомогти роззутися. Розгойдане полум'я свічки вихоплювало з пітьми то дві близько стулені волосаті голови, то довгі, .набік вигнуті жилаві шиї. Лизнуло жовте світло й по руках. Вони судорожно вчепилися в груди, мабуть, щоб полегшити собі вагу, і тим ще дужче затягували петлі на своїх шиях.

Великий кінчатий ніж Архип знайшов сам. Він лежав на кожусі й вилискував до світла холодним лезом. Під цим лезом надвоє розділився мотузок, і обидві постаті з-під бантини важко впали на руки людей, що збіглися вже мало не з усієї вулиці, але їхня спроможність була паралізована близькістю подиху смерті, і два брати, корчачись у конвульсіях, розтяглися на помості. Спритними рухами Архип послабив на їхніх шиях туго затягнуті петлі, і в промерзлому повітрі комори між глухими обурливими зітханнями з помосту, захлинаючись, прохрипів приглушений стогін. Ніби по сигналу, сіни й комору враз наповнив гомін голосів. У них було і здивування, і обурення. Маленький дідок, схожий у своїй латаній свиті на сухий пеньок, стукав об підлогу ціпком і вперто викрикував:

— Багачі, багачі! Ач, багатирі чортові!

Артема й Левка внесли до хати й поклали перед Уласом Волосом на долівці. Він звів зелені, мов цвілий ставок, очі, глянув по черзі на посинілі обличчя синів і знову мовчки втупився в мокру пляму на долівці.

— Дайте їм води, теплої води,— сказав хтось, і декілька душ-заметушилось біля груби, де вогонь давно вже погас.

Дідок, схожий на сухий пеньок, знову висмикнувся з кожухів.

— Усі разом, ач яка артіль,— сікався він до Волоса і за кожним рухом присідав на одну ногу,— багачі!.. Що ти наробив, чортяко?

Волосова голова впала ще нижче, в тріщину поміж густим волоссям довкола рота просипалося з хрипом:

— Така моя фортуна.

Дідок роззявив рота, щоб крикнути щось ще більш гостре, але слова застряли йому десь у горлі, і він уже тільки ціпком продовжував тикати то в синів, то в батька, що, як старий вовк, стояв над своїм виводком.

Харків, 1929

1 Вінже їздив до Києва обирати гетьман а...— Йдеться про інсценований австро-німецькими окупантами "з'їзд хліборобів", що відбувся у приміщенні Київського цирку 29 квітня 1918 р., на якому царський генерал, монархіст Павло Скоропадський був проголошений гетьманом України.

2 Керенський Олександр Федорович (1881—1970) —російський буржуазний політичний діяч, глава буржуазного Тимчасового уряду. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції втік з Петрограда і разом з П. М. Красновим очолив антирадянський заколот, після розгрому останнього втік на Дон. У 1918 р. емігрував у Францію; з 1940 р. жив у США. Був активним діячем білогвардійської еміграції.

3 Свято Івана Купала — старовинне свято слов'янських і балтійських народів на честь весни і початку літа та їх божества — Івана

Купала. На Україні його святкували в ніч з 6 на 7 липня за н. ст." 8 іграми, купальськими піснями, скаканням через багаття, купанням,

4 Калі нін Михайло Іванович (1875—1946) — діяч Комуністичної партії і Радянської держави, Герой Соціалістичної Праці. Брав активну участь у революції 1905—1907 рр., Жовтневому збройному повстанні. Багато уваги приділяв Радянській Україні, зокрема в період іноземної інтервенції, громадянської війни, а також у наступні роки, В 1938—1946 рр,—голова Президії Верховної Ради СРСР.

5 Шодай, подай, перевозу" — українська народна пісня.